

# Livsformer i landdistrikterne

– Den evindelige spænding mellem det traditionelle og det moderne

*Af Gunnar Lind Haase Svendsen*

Det 20. århundrede har medført store ændringer i samarbejdsrelationer og kulturel identitet ude i de danske landdistrikter. Dette er ikke mindst tilfældet indenfor det økonomiske samarbejde. Især landboere indenfor de primære erhverv har haft disse ændringsprocesser tæt inde på livet. I denne artikel vil jeg derfor fokusere på de to erhvervsgrupper indenfor de primære erhverv, der traditionelt har været de mest betydningsfulde, nemlig bønderne og fiskerne. Jeg vil i den forbindelse fokusere på brydningen mellem 'traditionalister' og 'modernister' ude på landet. Jeg vil her argumentere for, at modsætningen mellem noget traditionelt og noget moderne udtrykker et strukturelt snarere end et tidsligt forhold.

## *Landbrugerne*

For at danne os et billede af livsvilkårene ude i de enkelte landdistriktssamfund må vi ty til de desværre alt for få etnologiske, kvalitativt orienterede undersøgelser, som på mikroniveauet belyser livsvilkårene på landet i perioden 1950-1970. En af de vigtigste bidragsydere på området har været etnologen Gunnar Solvang, hvis to bøger om husmandskolonien Rønhave på Sydals fra oprettelsen i 1925 til midten af 1990'erne giver et godt indtryk af kontinuiteten og diskontinuiteten i netværkssamarbejde og kulturel identitet i et landdistriktssamfund.<sup>1</sup> I den forbindelse opererer Solvang med *såvel* ydre, påtvungne *som* indre, 'selvvalgte' faktorer som forklaring på forandringsprocesser.<sup>2</sup>

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, SDU-Odense, med arbejdssted på Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Titlen på hans afhandling er »Levevilkår og boligbyggeri i de danske landdistrikter 1950-2000«. Projektet indgår i programmet »Mennesker i det agrare landskab« under Forskningsrådenes tværfaglige forskningsinitiativ, »Det agrare landskab i Danmark 1998-2001«.

Det synes ikke uberettiget, når Solvang hævder, at Rønhave-kolonien og de omkringliggende gårde kan betragtes som »et mikrokosmos, der afspejler den generelle udvikling inden for dansk landbrug«. <sup>3</sup> Her sigter Solvang i særdeleshed til strukturförändringarna indenfor landbruget. <sup>4</sup> Af den grund – og af mangel på mere systematiske undersøgelser af andre landbogrupper gennem perioden – vil det være relevant med en nærmere gennemgang af Solvangs kildemateriale.

I Solvangs første bog om Rønhave, *Husmandsliv*, får vi en levende beskrivelse af dagligdagen i kolonien, som den former sig over 3 generationer af husmænd. Man får et indblik i det hårde arbejde i forbindelse med opførelsen af de 25 husmandsbrug, der i 1925 blev udstykket af en tidligere prøjsisk domænegårds jorde. En husmand erindrer således, at »[da vi først] kom i gang med byggeriet gik det forholdsvis rask – vi skulle jo selv grave grunden ud og støbe til o.s.v. (...) det gav en tør sommer, men det var jo strengt. Det gik fra tidlig morgen til det var mørkt om aftenen«. <sup>5</sup> På den anden side fornemmer man også den første generations arbejdsglæde og stoltheden over at kunne klare sig selv. <sup>6</sup> F.eks. beretter en husmands kone:

*»Jeg elskede at stå op om morgenen (...) og hente køerne ved skoven om morgenen og gå hjem og malke dem, elskede jeg (...) [Jeg] kan godt sige, at jeg var glad for at arbejde med køer-*

*ne alle dage. Jeg var med i hele driften og holdt fuldstændig regnskab med hver en øre og alt, for at se hvorledes det gik. Det var drøjt mange gange [men] vi har haft det godt, sådan i det hele; der har ikke været noget at skændes om, som så mange havde (...) hvor var vi glade, da vi havde vore børn hjemme«.* <sup>7</sup>

Den relativt homogene gruppe af 1. generations husmænd indgik i et tæt og geografisk afgrænset udvekslingsforhold, forstærket af et ydre pres i form af et vist modsætningsforhold til de omkringboende gårdmænd. <sup>8</sup> Dette udvekslingsforhold grundede i et økonomisk samarbejde, der bl.a. omfattede fælleseje af redskaber og maskiner samt 'sammenspænd', dvs. at naboer udlånte heste til hinanden. <sup>9</sup> Endvidere skete det også, at naboer hjalp hinanden i det daglige, bl.a. i forbindelse med sideerhverv. F.eks. var det ikke ualmindeligt, at to husmænd delte en mælkerute og på den måde støttede og aflastede hinanden. <sup>10</sup> Denne gensidige, økonomiske afhængighed førte til, at husmændene blev bundet sammen via økonomiske samarbejdsrelationer i *tæt knyttede netværk* – noget, der synes at være typisk for mange af husmandskolonierne op til omkring 1950. <sup>11</sup> Mere end alt andet var maskinfællesskabet omkring tærskværket en grundsten i dette samarbejde, eftersom høstarbejdet forandrede det tætteste og mest tidskrævende samarbejde. I forbindelse med kolo-



Fig. 1. Hvedehøst hos Marinus Nielsen i 1930'erne. Selvbinderen indgik i et maskinfællesskab. Hvad enten husmændene havde en eller to heste, havde de som regel »sammenspænd« med andre, ofte den nærmeste nabo. Kilde: gengivet efter Solvang 1984, s. 133.

niens to tærskeselskaber berettes det, at »ved tærskningen var de to hold – vores gade og dem omme i Arnkilmaj op til Rønhave, og så de andre nord for Rønhave. Begyndte de det ene år i Arnkilmaj, så begyndte de næste år nederst hos os i Folehaven; vi hjalp hverandre«. <sup>12</sup> Det praktiske samarbejde løb naturligt over i et socialt samvær, der rakte ud over snævre naborelationer. Om vinteren var det således almindeligt, at husmændene aflagde hinanden aftenvisitter, ligesom hele husmandskoloni-

en jævnligt samledes ved festlige lejligheder. <sup>13</sup> Som det et sted er blevet udtrykt, var husmandshjemmets »kardinaldyder« gæstfrihed og nabo-tjenester. <sup>14</sup>

Op gennem 20'erne, 30'erne og 40'erne formaliseredes en stor del af samarbejdsaktiviteterne i Rønhave indenfor et lokalt forankret, økonomisk foreningsliv. Dette udgjordes af foreninger eller foreningslignende sammenslutninger som det lokale tærskeselskab, Kær Vandværk og senere Husmændenes Fællesgræsning,



*Fig. 2. Om sommeren samledes man til aftenkomsammen ved stranden for enden af Folehaven. Kilde: gengivet efter Solvang 1984, s. 136.*

Andelsfryseselskabet og en fælles vaskemaskine, som gik på omgang. Herudover deltog de fleste også i mere sogne- og egnsbaserede foreninger som Ulkebøl Husmandsforening, Ulkebøl Ungdomsforening, Ulkebøl Husholdningsforening, samt for enkeltes vedkommende i politiske og religiøse foreninger.<sup>15</sup> Endvidere var flere af koloniens nøglepersoner, dvs. de husmænd som besad de fleste formands- og tillidsposter samt repræsenterede kolonien udadtil, ofte stærkt involveret i (ulønnet) sognerådsarbejde.<sup>16</sup> Som sådan vidner alt om, at såvel det økonomiske som kulturelle liv trivedes.

På den anden side var »kampen om jorden« gennem hele perioden evigt nærværende og gav grobund for interne stridigheder, hvorfor perioden på ingen måde må romantiseres.<sup>17</sup> Man kan således stille spørgsmålstegn ved, hvor 'frivilligt' og 'ægte' fællesskabet var – hvis man da her forstår ordet 'fællesskab' i dets nutidige betydning. Således vidner flere udtalelser om, at det først og fremmest var de økonomiske omstændigheder, der så at sige tvang husmændene til samarbejde og solidaritet.<sup>18</sup>

Hvad angår periodens øvrige landbefolkning i form af gårdmænd, medhjælpere, landarbejdere, udliggende



husmænd, håndværkere mv. foreligger der så godt som ingen systematiske undersøgelser af de daglige livsvilkår. Dog har vi en spørgeskemaundersøgelse, der blev foretaget i 1990 med henblik på en indsamling af landmand-erindringer. Her fremgår det bl.a., at omend lokale og egnsnærmæssige forhold spillede ind, var tendensen dog, at gårdmændene – og her især de større gårdmænd – i høj grad uddelegerede det fysiske arbejde til andre for herved at kunne hellige sig andre sysler, primært organisationsarbejde. Således husker et sønderjysk gårdmandsbarn:

*»Arbejdsrytmen mindes jeg som rolig og uden nogen form for stress. Selv om min far var meget væk til møder (...) så var mor en arbejdsbi med godt overblik, men det var altid min far som bestemte arbejdsgangen og traf de endelige beslutninger«.*<sup>19</sup>

Den pågældendes far havde et væld af tillidsposter, hvilket slet ikke var ualmindeligt for den tids gårdmænd. Således var han medlem af sognerådet, formand for brugsforeningen, i bestyrelsen for mejeriet og andelsfoderstofforeningen og repræsentant i Sønderjysk Skoleforening.<sup>20</sup> På lignende vis kan en vestjyde fortælle, at hans far *»altid [var] oppe om morgenen for at passe grisene og de små kalve, men ellers når jeg tænker tilbage, så synes jeg ikke, han sled så hårdt, som jeg har gjort i min tid, og som de unge bønder gør i dag (...)*«. <sup>21</sup> På andre vestjyske gårde måtte

gårdmændene dog selv tage del i sliddet, ikke mindst gennem 1930'ernes kriseår i en tid, hvor især mange sønderjyske gårdmænd var hårdt ramt. Også i andre af de mere fattige områder i Danmark som Falster var der ikke råd til mange medhjælpere.<sup>22</sup> Hvad angår medhjælpernes situation, fortæller en søster til en fodermesterkone på Sjælland, at denne *»måtte være med at malke, være med i høst, hjælpe til at sørge for grønsager til husholdningen m.m. Løn, ja, det var vist ikke meget. Hvordan bliver hjemmet, når konen skal være ude fra morgen til aften, snyde sig til at skifte på ungerne?«*. Særligt på de meget små husmandsbrug måtte manden og til tider også konen tage udearbejde for at overleve økonomisk, og landarbejdernes situation var som oftest endnu værre.<sup>23</sup>

### *Ændring i samarbejdsrelationer: mekanisering*

Efter 1945 opløstes gradvist det tætte, afgrænsede udvekslingsforhold blandt husmændene i Rønhave-kolonien. Mekanisering, rationalisering og – fra omkring 1970 – specialisering indenfor de enkelte bedrifter medførte, at husmændene til stadighed blev mindre økonomisk afhængige af hinanden, hvorfor det gamle samarbejdsmonster efterhånden smuldrede.

Rønhave-kolonien afspejler på mange måde udviklingen på makro-niveau, i særdeleshed hvad angår perioden fra 1950 til i dag. Således er

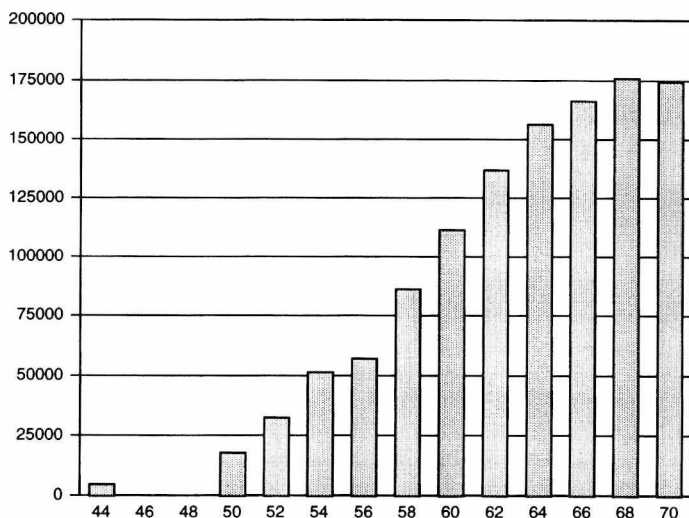


Fig. 3. Antal traktorer i Danmark 1944-70. Kilde: st. årbøger, forsk. årgange.

det et generelt fænomen, at den mekanisering af det danske landbrug, der tog fart fra og med afslutningen af Anden Verdenskrig, medførte ændrede samarbejdsrelationer, omend denne proces i Rønhave forløb med en 'forsinkelse' på 5-10 år.

Allerede før krigen havde man fået installeret el på de danske gårde, hvilket muliggjorde brugen af eldrevne maskiner som tærskværker.<sup>24</sup> Imidlertid kom mekaniseringens egentlige gennembrud først i slutningen af 1940'erne med den almindelige udbredelse af traktoren, efterfulgt af grønthøstere, mejetærskere mv. Der er dog ikke tale om nogen jævn udvikling. Således erindrede statskonsulenten for redskaber og maskiner, Anton Christensen, at der »omkring 1919 rasede en heftig Traktor-Epidemi (...)«. <sup>25</sup> Netop dette år

blev der importeret hele 733 motorplove, til sammenligning med de kun 150, der fandtes i landet før 1919. 1920'ernes og 1930'ernes kriseår lagde en tydelig dæmper på importen, der aldrig kom på højde med importen i 1919.<sup>26</sup>

I kraft af den Marshall-hjælp, der fra amerikansk side blev ydet det danske samfund i perioden 1948-53, forbedredes investeringsmulighederne kendeligt, også indenfor landbrugssektoren.<sup>27</sup> Dog, allerede i året 1947 talte man om traktordriftens gennembrud:

»Som Dampmaskinen revolutionerede Industrien og omformede hele Samfundsstrukturen, saaledes er der for mig ingen Tvivl om, at naar det næste halve Aarhundredes Landbrugshistorie engang skal skrives, vil Traktoren ikke blot faa et vigtigt Ka-

*pitel, men den vil tillige blive karakteriseret som den Hovedfaktor, der betegner det mekaniserede Landbrugs Tidsalder i Modsætning til Hestebrugets».*<sup>28</sup>

I 1950 kaldte man dog til besindighed. »Lad os endelig ikke tro«, udtaler forstander Johs. Petersen-Dalum i sin oversigt over landbruget, »at med maskinen kommer der paradisiske tilstande for landmanden og hans medhjælper. Den maskinberuelse, som ungdommen led under efter besættelsens ophør, har vi da også langsomt set dø bort. Det er nu mere nøgterne overvejelser, der gør sig gældende«.<sup>29</sup>

Det er uklart, om den tidlige traktorisering i Danmark skete som en følge af afvandring, eller om det omvendt netop var traktorerne, der 'bortrationaliserede' arbejdskraften.<sup>30</sup> Noget kunne tyde på det første. Således skriver konsulent Olaf Nielsen, Brønderslev, i *Andelsbladet* i november 1947, at mangelen på arbejdskraft er mest følelig i »de større Husmandsbrug samt i de smaa og middelstore Gaardmandsbrug [de allermindste brug klarer sig uden hjælp], og det er da ogsaa for disse Grupper af Landmænd, Spørgsmaalet om øget Maskinanvendelse trænger sig stærkest paa, men tillige er vanskeligt at løse«.<sup>31</sup>

Også i Rønhave-kolonien blev traktorens indførelse ensbetydende med en revolution – ikke i blot rent teknisk, driftsmæssig henseende,

men i stadigt stigende grad også i henseende til samarbejdsmønster.

Op gennem 50'erne og 60'erne udskiftede husmændene hestene med små, brugte traktorer fra England. I begyndelsen gik man flere sammen om et køb og fortsatte hermed den samarbejdstradition indenfor det økonomiske liv, som var blevet skabt siden koloniens anlæggelse. Efterhånden foretrak man dog at indkøbe selv, ikke mindst ud fra et ønske om at frigøre sig fra afhængigheden af naboernes hjælp. En 1. generations husmand fortæller således:

»Vi kunne udmærket have fortsat med heste, men traktoren var en stor lettelse; man kunne lettere komme om ved arbejdet. Uafhængigheden af »sammenspænd« med naboen i forbindelse med pløjning og andet markarbejde var dog det vigtigste«.<sup>32</sup>

Med traktorens indførelse var det ikke blot hestelagene, der gradvist opløstes, men også det tidligere maskinfællesskab, idet specielle traktorredskaber overtog de gamle maskiners funktioner.<sup>33</sup> Denne tendens forstærkedes med generationsskiftet i perioden 1945-65, hvor to tredjedele af samtlige ejerskifte fandt sted.<sup>34</sup> 2. generations husmændene blev nu de ledende kræfter bag dannelsen af nye, mindre lokalt forankrede samarbejdsnetværk til erstatning for de gamle, nabobaserede netværk. Disse nye netværk udsprang netop af den mekaniserede driftsmetode.

Det klareste udtryk for dette opgør mellem gammelt og nyt, mellem traditionalister og modernister, ses i samarbejdet omkring tærskningen – det førhen mest betydningsfulde fællesprojekt i kolonien. Opløsningen af forskellige samarbejdslag op gennem 1950'erne havde tvunget den del af de ældre husmænd, der havde valgt ikke at mekanisere, til i stigende grad at benytte maskinstation til det hårde markarbejde. I begyndelsen af 1960'erne fuldenttes denne 'privatisering' af arbejdslivet, da koloniens to tærskeselskaber blev opløst. Nu stod husmændene i samme dilemma som ved traktordriftens indførelse: skulle de gå sammen om købet af en mejetærsker, eller skulle de købe hver for sig? Ligesom i forbindelse med indkøb af traktorer, valgte man at frigøre sig fra det gamle, snærende »samarbejdsbånd«. <sup>35</sup> Således fortæller den husmand, som anskaffede sig koloniens første mejetærsker:

*»Vi var 4-5 husmænd, som begyndte at snakke om at anskaffe mejetærsker, men det blev ikke rigtigt til noget den sommer. Så købte jeg selv en JF-mejetærsker i 1969, og tilbød at høste for de øvrige det første år. På den måde fik jeg maskinen tjent ind«. <sup>36</sup>*

Andre steder i landet fik man rent faktisk etableret maskinfællesskaber op gennem 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne, omend disse ofte kun havde en kort levetid. <sup>37</sup> Artiklerne i *Andelsbladet* frem til 1965 vid-

ner i øvrigt om, at der i disse år var en debat om, hvilken form for fællesmekanisering, man skulle benytte: andelsmaskinstationer, som de fleste gårdmænd foretrak det, eller maskinfællesskaber som husmændene stod i spidsen for. <sup>38</sup> Herudover kom der andre 'traditionalistiske' løsningsforslag som »nabosamvirke« og endog et forslag om samarbejde baseret på »fælleseje af jorden«. <sup>39</sup> Efterhånden blev arbejdslivet dog mere og mere 'privatiseret', først på de større gårde, siden også på husmandsbrugene. Omend flere landbrugseksperter udtalte sig til fordel for fælles maskineje – især blandt husmændene – syntes det overalt at have været ønsket om uafhængighed og æren i 'at have sit eget', der gik af med sejren. <sup>40</sup>

På et overordnet plan kan mekaniseringen af landbruget efter Anden verdenskrig anskues som den anden store industrialiseringsbølge i Danmark, hvilket er ensbetydende med en stordriftsbølge nummer to efter andelsorganiseringens gennembrud i det 19. århundredes sidste årtier. <sup>41</sup>

### *Ændring i kulturel identitet: fra livsform til virksomhed*

Motoriseringen – og her primært traktoriseringen – fik som sagt store konsekvenser for de menneskelige relationer og følgelig også for folks verdensanskuelse og identitet. Denne omvæltning vidner en sønderjysk fortællers udsagn om:

*»Den store omvæltning, der er sket*



Fig. 4. Eksempel på nabosamarbejde i Rønhavekolonien, Peter Rasmussen og Thomas Figge renser deres roer. Kilde: efter Solvang 1984, s. 213.

først i tresserne, hvor mange fik traktor, var med til, at samtalen tog en pause naboerne imellem. Han, der kørte med heste, kunne ikke forlade dem for at gå over til ham, der kørte med traktor, og han havde alt for travlt til at holde. Han kørte både dag og nat. Først da de begge havde traktor, var det vigtigt at bese det nye vidunder, så da stod de så der og råbte for at overdøve deres 'dyr'.<sup>42</sup>

I Rønhave-kolonien afspejlede ændringerne i kulturel identitet sig i en øget differentiering blandt den førhen meget homogene gruppe af husmænd. De nye 2. generations husmænd, hvoraf de fleste var tilflytte-

re, repræsenterede holdninger, der ikke var umiddelbart forenelige med pionérgenerationens. Denne generations mere traditionelle idéer om landbruget som en livsform baseret på sparsommelighed og selvforsyning kom nu til at stå i skarp kontrast til de unge husmænds stræben efter øget produktion, højere indkomst og øget forbrug gennem øgede investeringer.<sup>43</sup> Den nye generation af husmænd valgte med andre ord en vækstororienteret og ofte også mere risikobetonet strategi, som mere afspejlede en *moderne, urban identitet* end en traditionel, agrar identitet, hvilket medførte en generationskløft og generationskonflikt. Solvang

har i den forbindelse talt om en »social urbanisering« – et begreb, han henfører til den norske etnolog Solli, som allerede i 1964 definerede det på følgende måde:

»Den sociale urbanisering går imod ændringer i organisations-, samlivs- og samarbejdsmonsteret i retning af bytypiske, gerne på bekostning af bygdetypiske forhold. Fremvæksten af faglige, politiske og tilsvarende organisationer, som en afløsning af mere traditionsbestemte grupperinger og konstellationer baseret på slægtskab, naboskab og interessefællesskab på lokal grund, er typiske indslag i den sociale urbaniseringsproces«. <sup>44</sup>

Kontrasten mellem de to generationers verdensanskuelser og selvidentifikation blev således helt åbenlys ikke blot i driftsmåden, men også i driftsstrategierne. <sup>45</sup> Her stræbte de nye husmænd efter at udvide og øge omsætningen i modsætning til 'pionergenerationen', der havde været tilfreds med blot at få tingene til at løbe rundt. En 2. generations husmand fortæller:

»De gamle husmænd stod ofte uforstående overfor de nye ændringer og udvidelser, der blev foretaget, da den nye generation af yngre kom til i 1950'erne – nogle reagerede ofte voldsomt negativt mod udviklingen«. <sup>46</sup>

Nedlæggelsen af arbejdslagene, de store forskelle i driftsførelse, i uddannelsesmæssig baggrund mv. be-

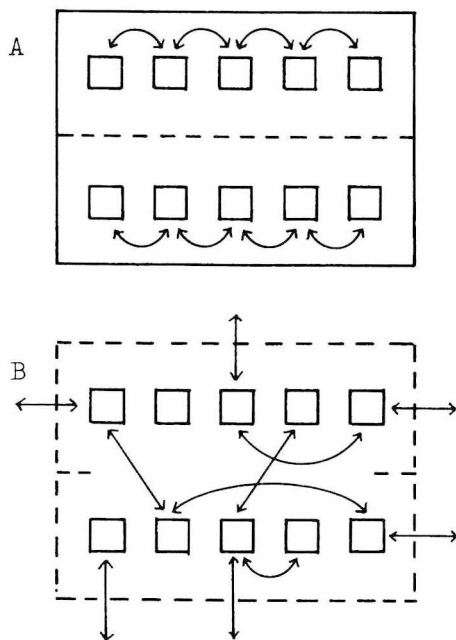


Fig. 5. Samarbejdsrelationer hos Rønhavekoloniens 1. generation (A) og 2. generation (B). Kilde: gengivet efter Solvang 1984, s. 219.

tød nu, at de nye tilflyttere, der udgjorde 2. generationshusmændene, i slutningen af 1950'erne begyndte at tage afstand fra den ældre generation og i stedet gradvist etablerede et nyt »fællesskabsmonster« indenfor kolonien. <sup>47</sup> De nye, stræbsomme husmænd anså de gamle husmænds metoder for at være utidssvarende og lidet rationelle. F.eks. fortæller en 2. generations husmand om det langsomme og tidskrævende tærskearbejde, at alt sammen var et »stort og slidsomt arbejde«. <sup>48</sup> Der var her-

med tale om, at identitetsdannelsen antog en ekskluderende karakter, hvor den tidligere havde været overvejende inkluderende. Opløsningen af det økonomiske samarbejde i kolonien forstærkedes op gennem 1960'erne i takt med, at flere og flere klarede sig selv på alle måder. Den skærpede 'jordkamp' efter omkring 1962 var også med til at forstærke konflikter og indre opløsning.<sup>49</sup> I slutningen af 1960'erne sluttede 2. generations husmændene sig imidlertid sammen i et nyt økonomisk samarbejde, der først og fremmest baserede sig på fleksibilitet, og hvor fælleseje så vidt muligt blev undgået. »Vi må hellere have hver vore maskiner og så køre sammen, så har vi hver vores, når maskinerne går i stykker«, udtaler en husmand i overensstemmelse med denne nye logik.<sup>50</sup> Dette havde naturligvis konsekvenser for de sociale relationer. Aftenvisitterne forsvandt, husmændenes kontaktnet blev bredere end tidligere, nu ville de selv vælge, med hvem de ville omgås – en udvikling, der også skal ses i sammenhæng med, at det efterhånden blev almindeligt at have sidebeskæftigelse udenfor kolonien.

### *Mistroen overfor mekanisering og rationalisering*

Generationskonflikten i Rønhave kan spores i de fleste danske landdistrikter, ikke mindst indenfor grupper af landbrugere. Generelt er der, ligesom Rønhave-studien viser, tale om en konflikt forårsaget af æn-

dringer i de økonomiske samarbejdsrelationer efter 1945. Ligesom i forbindelse med 1960'ernes rationalisering indenfor mejeriområdet eksisterede konflikten dog mest i det skjulte og kun sjældent 'officielt'. Således hedder det i en meddelelse fra Landbrugsraadet 5. april 1948, at »den Interesse, som tilsyneladende næres i alle Kredse for dansk Landbrugs Mekanisering og Rationalisering, harmonerer daarligt med den Holdning, Myndighederne indtager, naar det gælder Løsning af praktiske Spørgsmaal i den Forbindelse«.<sup>51</sup> Trods landbrugsorganisationernes propaganda var der dog folk i landdistrikterne, der havde svært ved at følge denne nye 'mekaniserings-logik'. Således berettes det f.eks. i artiklen, »Mekaniseringens Mysterium«, om en auktion i sommeren 1948 på en proprietærgård i et jysk landsogn, hvor hele gårdens maskinbestand var til salg »grundet paa, at man stod over for at gaa over til fuld Mekanisering af Bedriften«:

»Midt inde i hele dette Maskinrod stod Landsbyens Smed og filosoferede. Smedens Udlægninger lod tydeligt forstaa, at han ikke saa med venlige Øjne paa den moderne Mekanisering. Adskillige af disse Maskiner her kendte han værende ikke over en halv Snes Aar gamle (...) Klogeligt nok kom Smeden slet ikke ind paa, om saadan menneskelig Arbejdskraft [som man kunne have købt sig til for investeringen i mekanisering] overhovedet vilde være til at fremdrive.



*Plejl, Skovl, Hakke og Spade var til at overskue i en Bedrift, vedblev Smeden sin Filosofering, men alt dette Maskinroderi endte for ham at se i det fuldstændige 'Mysterium'.*<sup>52</sup>

Imidlertid krøb konflikten af og til umærkeligt ind i *Andelsbladets* spalter, især lige efter krigen, som i artiklen »Foraarssol over gamle Veje«, skrevet af uddeler Chr. M. Pedersen, Ryslinge, senere formand for Ryslinge Andelskasse og Samvirkeforeningen de danske Andelskasser. Her stilles der spørgsmålstegn ved, om stordriftens fordele nu også kan betegnes som fordele i alle henseender. Her er der, fortsætter Pedersen ...

*»ovenikøbet meget, der tyder paa, at den Udvikling, vi har været inde i med Stordrift og Centralisation, er af en saadan Beskaffenhed, at mange Mennesker er kommen til at føle sig i Modsætningsforhold dertil. Derfor kan en folkelig Andelsbevægelse heller ikke føle sig draget af denne Udvikling – men kun gennemføre Stordrift og Centralisation, hvor det er bydende nødvendigt i Kampen mod Kapitalsammenslutningernes Udnyttelse af Forbrugerne, og stadig med det for Øje, at Forbrugerne skal være med – ikke alene som Aftagere, men ogsaa som Mennesker«.*<sup>53</sup>

Også i andre lokalområder herskede der tydelig skepsis overfor de mekaniseringsbestræbelser, som – mente nogle – Marshall-hjælpeprogrammet og de danske landbrugsorganisatio-

ner utålmodigt ville trække ned over hovederne på folk. Således beretter en af de lokale foregangsmænd for mekaniseringsbestræbelserne på Stevns, Troels Grønnebæk, at han i 1948 oprettede en maskinstation ved Spjælderup på Sydstevn.<sup>54</sup> Der var dog »megen mistro« i starten, omend der lige fra oprettelsen var »nok at lave«, fortæller han. Grønnebæk tilbød landmændene at gøre det hårde markarbejde, hvilket i begyndelsen først og fremmest indebar at lave markerne »tjenlige om foråret«, dvs. harve dem. Så kunne bønderne selv så dem ved hjælp af hestekraft. Den gængse mening var dog, at dette »ikke kan lade sig gøre i Danmark pga. det fugtige klima«. Af samme grund havde Grønnebæk også haft store problemer med at optage lån til investeringer i maskiner, eftersom de lokale pengeinstitutter i det hele taget opfattede en maskinstation som et yderst risikabelt foretagende. Disse låneproblemer fortsatte frem til 1950 på et tidspunkt, hvor Grønnebæk og hans kompagnon havde fået »dobbelt så stor bestilling, som de kunne overkomme«, indtil det så endelig dette år lykkedes at overbevise formanden for Fakse Bank – en stor gårdmand – om rentabiliteten i foretagendet. Nu kunne man så udvide maskinparken til 2 traktorer og 2 mejetærskere, senere efterfulgt af maskiner som slåmaskiner, kvashuggere, rundsav og roeoptagere – iøvrigt som en indirekte konsekvens af den Marshall-hjælp til den danske



Fig. 6. Moderniseret husmandssted mellem Frøslev og Store Heddinge, Stevns.  
Foto: forfatteren oktober 2000.

stat, som overhovedet havde muliggjort importen af disse maskiner. Som et eksempel på den store skepsis i starten fortæller Grønnebæk om en episode omkring 1950, hvor en mindre husmand havde bestilt ham til et sprøjte dennes havremark, der var »fuld af tidsler«. I 1949 havde Grønnebæk fået den lokale smed til at fremstille et sprøjte-apparat, som kunne spændes foran på traktoren – så på dette tidspunkt var Grønnebæk altså blevet i stand til at foretage kemisk ukrudtsbekæmpelse for omegnens landbrugere. (Ulempen var dog, at han ved den mindste

modvind fik »al giften lige ind i hovedet«, eftersom traktoren var uden førerhus, hvilket han dog »ikke har taget skade af«, siger han med et smil!). Da han kom hen til husmandens mark og fortalte denne, hvorledes han agtede at fjerne tidslerne, udbrød husmanden imidlertid forfærdet: »Du får ikke lov til at køre i min havre!«. Og dermed måtte Grønnebæk køre hjem med uforrettet sag.

Udover generationskonflikten i forbindelse med mekaniseringen vidner flere kilder om, at der også har været tale om en konflikt indbyrdes mellem 1950'ernes og nye landbruge-

re, som det f.eks. fremgår af en udtalelse fra forstander L. Christensen, Haslev Landbrugsskole, i 1961. Han delte de unge op i tre lige store grupper: de rige gårdmandssønner, der havde arvet gården, de delvist selvhjulpne folk bondemiddelklassen, der også selv måtte gøre en indsats, samt de dårligst stillede, der kun rådede over en lille startkapital. Især de sidste havde ikke råd til at investere i modernisering, hvorfor de heller ikke havde mulighed for at få del i rationaliseringsgevinsterne i form af arbejdstidsbesparelser.<sup>55</sup>

Også Jørgen Bøgh, der før han blev domprovst i Århus var undervisningsinspektør ved Forsvarets Civilundervisning, anskuede i en artikel i *Tidsskrift for Landøkonomi* i 1962 problemet ud fra en uddannelsesmæssig synsvinkel. Heri udtrykte Bøgh stor bekymring for landboudommens fremtid, og her ikke mindst de mange ufaglærte, mandlige medhjælpere i landbruget, der i disse år i stigende grad blev overfløddiggjort. Om disse »nederlagsmennesker«, der hverken havde fået støtte hjemmefra eller fra samfundet, skrev han bl.a.:

*»[D]isse mennesker er ladet i stikken i et samfund, hvor der hver dag bliver færre skovle og hver dag flere traktorer, bulldozere og mejetærskere. Det er disse unge mænd, vi møder i værnepligtstiden som potentielle erhvervsskiftere. De er blevet nederlagsmennesker i en alt for tidlig alder, fordi de føler, at der – trods fuld be-*

*skæftigelse – ikke er den plads til dem i den moderne erhvervsudvikling, som de måtte ønske».*<sup>56</sup>

Trods disse tendenser til privatisering, indbyrdes konflikter og overfløddiggørelse indenfor det økonomiske samarbejde, er der dog ingen tvivl om, at man mange steder glædede sig over de mekaniske hjælpemidler – ikke mindst landbokvinderne.<sup>57</sup> En fynsk kvinde husker f.eks., at det var en stor lettelse, da de i foråret 1952 anskaffede sig en malke-maskine.<sup>58</sup> Og en anden kvinde af den ældre generation fortæller, at hun tit har været »dybt taknemmelig, fordi at alt, som man blev ældre og kræfterne mindre, kom der maskiner, der overtog en del af det tunge arbejde».<sup>59</sup>

### *Fiskere overfor bønder*

Ændringen i samarbejdsrelationer, som vi finder den indenfor det økonomiske liv – og her primært forårsaget af brug af ny teknologi – fandt overvejende sted blandt den store majoritet af landdistriktsbefolkningen, som var beskæftiget ved landbruget. Et andet resultat af ændringer i samarbejdsrelationer pga. teknologiske innovationer finder vi hos en noget mindre erhvervsgruppe i landdistrikterne, fiskerne. Denne gruppe formede sig gennem sidste halvdel af det 19. århundrede og i særdeleshed fra og med århundredeskiftet som stand, dvs. et horisontalt, egalitært fællesskab.<sup>60</sup> Dette skal ses i mod-

sætning til det hierarkiske forhold mellem gårdmænd overfor husmænd (og landarbejdere), der – udsprunget af konkrete interessekonflikter – traditionelt har hindret de danske landbrugere i at identificere sig som naturlige medlemmer af en egentlig bondestand. 1950'ernes nye modsætning mellem udviklingsvenlige 'modernister' og udviklingsfjendtlige 'traditionalister' berørte heller ikke fiskerne i synderlig grad. Teknologiske innovationer har nemlig altid indgået som en naturlig bestanddel i fiskernes verdensanskuelse.

Glæden over de teknologiske fremskridt er da også stærkt fremherskende i de erindringer, som fisker og senere formand for Dansk Fiskeriforening og folketingsformand Severin Hansen udgav i 1952. Heri skriver han bl.a.:

*»Skulle jeg stadig følge med i udviklingen, gik det (...) ikke længere med åre og sejl. Nu skulle der motor i »Jenny«, og den fik jeg i 1912. Der var i den anledning stor glæde i vores lille fiskerhytte (...) Hvor var det dog en stor dag for os, selv græd jeg af bare glæde. Det store slid med årerne var nu en saga blot, og vinden fik ikke mere lov at bestemme farten; men jeg så, hvad vel så mange andre har set, at dette fremskridt egentlig skulle have været gennemført for længe siden«. <sup>61</sup>*

I slutningen af bogen konkluderer han på et mere generelt plan, at *»alt det slidsomme arbejde, jeg i min*

*barndom så blive udøvet af den fattige fisker og arbejder, er for en stor del ophørt med teknikkens store fremskridt (...) Ja, det har været en udvikling, som det har været værd at leve med i«.* <sup>62</sup>

En sådan verdensanskuelse hænger sammen med, at det 20. århundredes fiskere – i modsætning til bønderne – generelt har været præget af en *»anti-historisk«* holdning. <sup>63</sup> For dem har ændringer taget sig ud som *»reversible«* overfladekrusninger snarere end retningsbestemt udvikling, ligesom en evindelig tilpasning til ændringer har gjort, at ændringer er blevet opfattet som en permanent tilstand og ikke som ændringer. <sup>64</sup> Hermed synes begivenheder på lokalt niveau at have haft større betydning for fiskernes identitet end samfundsændringer på makroniveau. <sup>65</sup> Således konkluderer den danske antropolog Torben A. Vestergaard:

*»The fishermen's accounts of technical development in fishing tend to be given as specific stories of a particular fisherman and/or blacksmith who invented a particular device or technique, or who brought it from fishermen elsewhere, that is, as examples of their recurrent solutions to specific problems«. <sup>66</sup>*

Ændringen i fiskernes samarbejdsrelationer gennem 1950'erne og 1960'erne i form af en generel udvikelse af samarbejdsnetværk, samtidigt med at den lokale forankring bevaredes, medførte af denne grund



*Fig. 7. Det sidste læs! Ægteparret Andreas og Helga Dinsen (tv.) der overtog brugget i 1955. De øvrige er venner og bekendte samt børn og nabobørn. Foto fra 1956. Kilde: gengivet efter Solvang 1984, s. 226.*

ingen problemer for standens identitet, ingen identitetskonflikter, der sporede i en efterfølgende ændring i kulturel identitet, ligesom det blev tilfældet for landbrugerne. Med andre ord: for fiskerne muliggjorde teknologien en øget informationsudveksling og herigennem et nationalt baseret »vidensfællesskab«, uden at de af den grund identificerede sig på en anden måde end tidligere.<sup>67</sup>

De danske fiskersamfund helt

frem til 1980'erne kan langt hen ad vejen sammenlignes med Rønhavekolonien før 1950. Der er i begge tilfælde tale om forholdsvist egalitære og homogene samfund, dvs. det man ofte har kaldt 'traditionelle' samfund med høj grad af lokal forankring. Begge grupper har endvidere i høj grad opfattet sig som selvstændige stænder i et standssamfund. I den forbindelse har *erhvervet* været ensbetydende med et horisontalt fælles-

skab på samme niveau, mens standen har været ensbetydende med et horisontalt fællesskab i et større, rangordnet samfundshierarki, der udgøres af mange stænder med forskellige samfundsfunktioner.<sup>68</sup>

Også hvad angår social identitet, er der mange lighedspunkter. Både fiskerne og de husmænd, Solvang beskriver, blev i mange henseender betragtet som »outsidere« af det omgivende samfund – en opfattelse, som de ofte selv delte.<sup>69</sup> Disse standsforskelle vertikalt, mellem samfundets forskellige stænder, medførte stærke, horisontale relationer indenfor fiskerne og husmændene. Samtidigt oplever man det paradoks, at begge stænder trods konflikterne med det øvrige samfund identificerede sig som uundværlige samfundsenheder, der hver på sin måde gjorde sin særlige indsats for helheden, det danske samfund.<sup>70</sup>

En sådan 'traditionel' social identitet udtrykte sig på det samfundsøkonomiske område i, at såvel fiskere som husmænd – ligesom forøvrigt de fleste bønder – opfattede sig som nationens 'brødfødere' i den nationale husholdning. Om de danske fiskere hedder det således:

*»[Fiskerne] stod som særlig heroiske leverandører af fornødenheder til samfundet og til gengæld nød [de] anerkendelse fra stat og offentlighed (...) Fiskerne har det til fælles med bønderne, at de leverer føden til samfundet, og begge parter har høstet offentlig anerkendelse til gengæld. Men*

*fiskerne skaffede (og skaffer) den med livet som reel indsats, de hentede den uden for samfundet, og det hørte med til deres kommissorium at redde folk og strandede laster ud af havets kløer«.*<sup>71</sup>

Dette implicerede en selvopfattelse af at tjene et højere samfundsmål, som udsprang af en særlig, nedarvet moralsk pligt hørende standen til. Fiskerne og bønderne opfattede sig således ikke blot som uundværlige bidragydere til landets husholdning, de opfattede sig ligeledes som 'kulturbærere', der repræsenterede unikke livsformer, som bidrog til at opretholde den nationale identitet. Indtil fornylig – ja, på til en vis grad den dag i dag – er denne selvopfattelse blevet bekræftet af det øvrige samfund, sådan at det giver fornuft at sige, at ikke-moderne værdier eksisterer side om side med moderne værdier i dagens Danmark, omend ikke på det formelle plan, så på det uformelle.<sup>72</sup>

Hvor ligheden i social klassifikation mellem de danske fiskere og de danske bønder (og her bønderne anskuet under ét) var og i visse tilfælde stadig er det moralske imperativ om at forsørge nationen, bliver forskellen som antydnet, at fiskerne altid har tilhørt et andet fællesskab, udover deres forankring i et lokalsamfund. Som omstrejfende jægere har de færdedes vidt omkring i det geografiske rum – i indenlandske såvel som internationale farvande – og op gen-

nem det 20. århundrede har dette medført en styrkelse af de horisontale netværk mellem fiskere på nationalt plan. Det modsatte har været tilfældet med bønderne, der netop – som ordet ‘bonde’ røber – er uløseligt knyttede til deres jord som *bofaste producenter* af fødevarer.<sup>73</sup>

Netop fiskernes geografiske mobilitet overfor bøndernes immobilitet synes at være en af forklaringerne på de forskelle i kulturel identitet, der medførte at bønderne blev kastet ud i en generationskonflikt og identitetskrise i løbet af 1950’erne og 1960’erne, men ikke fiskerne. For fiskerne betød de teknologiske innovationer blot en udvidelse af (inkluderende) samarbejdsrelationer uden konsekvenser for den sociale identitet. Nye teknologier betød ikke et brud på gamle traditioner, snarere tværtimod. Derimod blev ændringen i samarbejdsrelationer blandt de bofaste bønder ledsaget af en markant ændring i kulturel identitet. Her var der netop tale om et brud på en lang tradition, der baserede sig på det stærke tilhørsforhold til lokaliteten, til gård, jord og omkringboende erhvervsvælder. De ændringer i samarbejdsrelationer, som allerede var blevet grundlagt med omkomsten af de store samvirkeorganisationer, slog således endelig igennem på det lokale plan. Med andre ord begyndte den lokale forankring i løbet af 1960’erne for alvor at smuldre i landdistrikts-samfundene, forstærket af en bølge af sammenlægninger af jord såvel

som af forædlingsvirksomheder, butikker, skoler, rådhus osv. Hermed smuldrede også en ‘traditionel’ identitet, der byggede på landbrugertilværelsen som en særegen livsform, der både i økonomisk som i kulturel henseende blev betragtet som uundværlig for samfundet.

### *En livsform på tvangsauktion*

Begrebet ‘livsform’ er i mange forskellige betydninger blevet anvendt af såvel landbrugerne selv, som af de videnskabsfolk – og her først og fremmest etnologer – der har beskrevet dem indenfor en sådan terminologi.<sup>74</sup>

Indenfor dansk landdistriktsforskning har især Palle Ove Christiansen, Thomas Højrup og Johannes Møllgaard benyttet livsform-begrebet.<sup>75</sup>

I *Fire landsbyer* fra 1980 definerer Christiansen en livsform som en gruppes »stadig tilbagevendende mønstre i aktivitet«, dvs. »den institutionaliserede aktivitet«. <sup>76</sup> På lignende vis har Højrup talt om det fælles mønster, som dannes af dagligdagens aktiviteter, og som indgår i den »kulturelle helhed«, der udgøres af en livsform. I den forbindelse har Højrup sat lighedstegn mellem livsformer og erhvervsgrupper. Han har således analyseret funktionærens, den selvstændiges og arbejderens livsformer.<sup>77</sup> Med henblik på dette har Højrup på et overordnet teoretisk plan foreslået, at man *konstruerer* »the concepts of several distinct life-mo-





Fig. 8. Eksempel på en nedlagt landbrugsbygning syd for Ryslinge. Foto forfatteren, maj 2001.

*des, which are the bases for [group] practices and ideologies and which place their own distinct demands on social institutions and social organization as a whole».*<sup>78</sup>

Palle O. Christiansens definition kommer i *En livsform på tvangsauktion?* fra 1982 til at lægge tæt op ad Bourdieus *klasse-habitus*.<sup>79</sup> Han fastslår her, at en livsform betinger og betinges af bestemte vilkår. Disse vilkår består dels i 'ydre' vilkår i form af markedsf forhold, ejendomsretlige forhold og stat, dels i en 'indre struktur' i form af en særegen prak-

sis og ideologi.<sup>80</sup> Om den livsform, der repræsenteres af de danske familiebaserede gårdbrug, siger han:

»Livsformen konstitueres indadtil af en bestemt praksis og en bestemt ideologi. Den specielle økonomiske aktivitet, som er karakteristisk for bondebruget, er indadtil betinget af eksistensen af en lige så særegen ideologi om det »rigtige« i, at for at opnå selvstændighed, må der også udvises arbejdsomhed, fælles og kontinuerlig offervilje samt dispositionsevne. Samtidig udvikles der i det daglige arbejde i bedriften og gennem fælles

oplevelser etc. med andre landbofamilier et ganske bestemt normsæt for, hvad der ud fra deres erfaringsverden er »retfærdigt«, »ordentligt«, »ønskeligt«, »forkasteligt«. I livsformen er der pga. dette gensidige betingelsesforhold kun mulighed for et bestemt indhold i de to begreber. Der kan ikke fyldes hvad som helst på, uden at strukturen vil sprænges«. <sup>81</sup>

### *Husmændenes livsform*

Ikke overraskende er det af landbrugerne primært husmændene, der har benyttet ordet 'livsform' som en betegnelse for deres landmandstilværelse. Som Palle O. Christiansen har gjort opmærksom på, rummede denne tilværelse ikke blot en økonomisk værdi – den repræsenterede primært en symbolsk værdi for landbrugerne. <sup>82</sup> Denne symbolske værdi – dvs. den livskvalitet, landmandstilværelsen rummer, og som netop gør den til en livsform – kan endog påvises rent statistisk. Således viser en undersøgelse af afvandrede landmænd i 1969, at »4 ud af 5 af de afvandrede landmænd synes at være blevet tvunget ud på trods af en betydelig arbejdsindsats, fordi de har haft for store handicaps at kæmpe med, fx i form af ringe økonomisk støtte hjemmefra, en relativt dårlig landbrugsfaglig uddannelse og en lille brugsstørrelse«. <sup>83</sup> Det var med andre ord kun 1 ud af 5 landmænd, der frivilligt valgte at forlade erhvervet! I forbindelse med undersøgelsens hovedresultater fastslås det:

»mange selvstændige landmænd synes at besidde en betydelig social tilpasningsevne, fx i form af en accept af relativt forringede materielle vilkår i videste forstand. De fleste landmænd forlader kun erhvervet, når de klart er tvunget til det, og i så fald passes de relativt nemt ind i den nye tilværelse«. <sup>84</sup>

Der er med andre ord tale om det, der kan betegnes som en *moralsk økonomi*, hvor landbrugerne typisk er rede til både at knokle og spare lidt ekstra for at overleve en krisesituation. <sup>85</sup>

Ikke mindst formanden for De samvirkende danske Husmandsforeninger, Peter Jørgensen, var blandt de få, der op gennem 1960'erne forsvarede det menneskelige perspektiv, som rummes i begrebet 'livsform'. Således til husmandsforeningernes landsmøde i marts 1960, hvor han sluttede af med »en bekendelse til det lille landbrug som en livsform – mennesker, for hvem landmandstilværelsen simpelthen er løsningen«. <sup>86</sup>

»Det er livsformen, der skal give de tekniske goder deres værdi. Traktoren og mejetærskeren, bilen og fjernsynet skal ikke dyrkes som afguder. De får kun værdi, hvis de hjælper os til at leve friere i den livsform, vi har valgt. Men kan vi udnytte dem på den måde, skal vi heller ikke fornægte dem«. <sup>87</sup>

Ved selvsamme landsmøde, der samtidigt var en markering af foreningens 50-årsjubilæum, opsummerede man med ikke ringe selvfølelse:

*»Husmandsforeningerne har med styrke fremhævet de menneskelige synspunkter og det demokratiske princip, hvorefter alle mennesker er ligeberettigede her i samfundet. Og alle vil erkende, at husmændenes syn har overhånd (...) Det er (...) betegnende, at husmandsbevægelsen stedse (...) har anlagt en helhedsbetragtning på landbruget såvel som på mennesket og på samfundet. Ikke blot landbrugsfaglige og landøkonomiske, men almindelige socialpolitiske bestræbelser indgår som uundværlige dele af arbejdsprogrammerne«.*<sup>88</sup>

Der er meget, der tyder på, at husmændenes synspunkt faktisk havde stor vægt til og med året 1960. Således fastslog i dette skelsættende år selveste Johannes Dons Christensen, andelsslagteriernes formand – i et for ham overraskende anfald af traditionalisme (og anti-amerikanisme) – at *»[d]e 200.000 landbrug i Danmark (...) ikke alene [er] økonomiske enheder, men de repræsenterer en livsform i vort samfund, som skal bevares«*.<sup>89</sup>

Op gennem 1960'erne blev en sådan prioritering af det menneskelige aspekt over den industrielle udvikling i stigende grad ensbetydende med en kættersk tankegang – eller simpelthen udtryk for ren og skær uvidenhed. Dette kan være en af grundene til, at ordet 'livsform' mere eller mindre gled ud af debatten eller i det mindste blev erstattet af om-

skrivninger som f.eks. et husmandssynspunkt i 1965 om, at der tages *»vidtgående menneskelige hensyn ved en kommende landbolovgivning«*.<sup>90</sup> Angrebene på 'livsformen' kunne være hårde i denne rationaliserings-tid, hvor ikke-økonomiske argumenter kom stærkt på retur, i grel modsætning til Severin Jørgensens tidlige idealisme, 1920'ernes og 1930'ernes succesrige husmandsbevægelse samt den heftigt opblussende fædrelands-idealisme under besættelsen. Allerede fra og med 1961 blev det imidlertid magtpåliggende for landbrugseksperterne at sætte en modoffensiv ind. Således skrev f.eks. forstander P. Hartvig Larsen, Næsgaard Agerbrugsskole, i artiklen *»Landbrugets industrialisering«*, at *»landbruget må erkende udviklingen ...«*

*»Når vi diskuterer landbrugets fremtidsudsigter og de ændringer i landbrugets sammensætning, som allerede er igang, og som ingen kan forhindre, kommer der ikke desto mindre noget følelsesbetonet uvirkeligt ind i billedet, som om man er bange for at erkende en udvikling, som dog står lige for døren. Det er måske ikke så underligt, for det er hele den gamle bondekultur, med forestillingen om landbruget som noget helt for sig selv, der er i opløsning. En indstilling, der hvis vi fortsat vil bevare den, bestandsdigt vil gøre landbruget til taberen i forhold til industrien (...) Vi gør klogere i at forstå, at industriens muligheder for udnyttelse af stordrif-*

*tens fordele (...) ikke kan opvejes ved at kalde landbruget en livsform (...)».*<sup>91</sup>

### *‘Afasi’ og udslettelsen af en livsform*

Også husmændene selv måtte efterhånden gå på retræte, som det fremgår af et 1962-interview med Emmanuel Vestbo, De Sønderjyske Husmandsforeninger. Heri omtales den »illusion«, som flertallet af de danske landbrugere er ofre for, hvormed Vestbo mener landmændenes betragtning af bedriften som »en kombination af en arbejdsplads, et hjem og noget, han frit kunne bestemme over for slægter, der kom efter«.<sup>92</sup>

Spørgsmålet er, om det overhovedet er mekaniseringen, der blev årsag til, at husmandsbrugene fra 1960 til 1970 blev mere end halveret (fra omkring 91.500 i 1960 til 44.000), hvilket i gennemsnit betød nedlæggelse af 15 brug om dagen gennem tiåret.<sup>93</sup> Det er her muligt at argumentere, at netop anskaffelsen af en traktor og lignende arbejdsbesparende redskaber muliggjorde, at husmanden kunne påtage sig sideerhverv og således opretholde sin husmandstilværelse – et synspunkt, som f.eks. er blevet fremhævet af Palle Ove Christiansen.<sup>94</sup>

Det kan her synes langt mere betydningsfuldt, at husmandsbruget – efter gennem generationer at have været udnævnt til ‘mønsterlandbrug’ og ‘det danske familiebrug’ (under-

forstået en vigtig kulturbærer i landbrugslandet Danmark) – fra omkring 1961 af landbrugseksperter og politikere blev ‘dødsdømt’ i den offentlige debat. Det lille brug gik så at sige af mode, nærmest fra det ene år til det andet. Det blev pludselig stemplet som noget gammeldags og tilbagestående, en traditionsbundethed til en gammel, udlevet »landbokultur«, noget »følelsesmæssigt uvirkeligt«, kort sagt: en livsform i negativ forstand. Hermed blev det en symbolsk magt i form af *diskursiv magt* – eller »constitutive naming«, som Bourdieu har præciseret det – snarere end traktorerne, mejetærskerne og de borteroederede naborelationer, der kom til at slå skår i husmandstilværelsen.<sup>95</sup>

Som antydning blev husmandsbruget allerede fra 1960’ernes begyndelse sat i offentlig miskredit. Fra og med foråret 1964 blev livsform-argumentet (og hermed husmændene) indenfor landmandskredse så endelig skudt i sæk af den officielle, danske landbrugspolitik. Således hed det i Det økonomiske Råds redegørelse til regeringen i maj 1964, at man burde lade landbrugsstøttepolitikken indgå i en plan om en formindskelse af antallet af brug gennem frivillige sammenlægninger for herved at fremme en langsigtet strukturtilpasning.<sup>96</sup> Denne nyorientering havde allerede ytret sig i 1962, hvor der var blevet gennemført en liberaliseret jordlovgivning, sådan at det blev muligt at nedlægge landbrugspligten på



Fig. 9. Gammelt og nyt. Nær Sandager, syd for Ryslinge. Foto: forfatteren maj 2001.

brug med 5-9 ha jord, hvis jorden blev sammenlagt med brug, der ikke oversteg 12 ha.<sup>97</sup> Med landbrugsloven fra 1967 blev der indført vidtgående lempelser af samdrifts- og sammenlægningsreglerne i forhold til loven af 1949. Liberaliseringen blev yderligere udbygget ved en ændring i 1971.<sup>98</sup>

Hvorfor denne 'slagtning' af småbrugene? Kunne den legitimeres med henvisning til en lignende udvikling i andre vesteuropæiske lande?

Kun delvist kan man læse ud af betænkningen *En fremtidig landbrugspolitik*, der blev afgivet i februar 1977. Heri fastslås det således, at den »gennemsnitlige bedriftsstørrelse her i landet [fortsat hører] til de højeste i Europa«. I samme betænkning

iagttager man imidlertid en vis forsigtighed overfor yderligere liberalisering ud fra et ønske om at bevare selvejet intakt.<sup>99</sup> Således var der enighed i udvalget om, at »de samfundsmæssige fordele ved selvejet som besiddelsesform er af en sådan karakter, at selvejet fortsat bør bevares som den typiske besiddelsesform i dansk landbrug«.<sup>100</sup>

Også indenfor landbrugsorganisationerne accepterede man stramninger, der gik ud over de mindre producenter. Således blev der i 1966 som led i »landbrugets strukturtilpasning og rationalisering« indenfor mejeriområdet udstedt en bekendtgørelse vedrørende en skærpelse af de verterinære forhold omkring produktion af konsummælksprodukter.<sup>101</sup>

Om en lignende – men lokalt besluttet – bestemmelse beretter Solvang:

»I 1973 besluttede bestyrelsen for Sønderborg Omegns Mejeriselskab, at selskabet som led i en rationalisering af mejeridriften skulle overgå til at afhente mælken hos leverandørerne udelukkende med tankbil. Derfor skulle der senest pr. 1. oktober 1974 indføres køletankanlæg hos de såkaldte spande-leverandører, såfremt man ville fortsætte mælkeleverance til mejeriet (...) De skærpede omstændigheder afstedkom den hidtil største ændring i koloniens husdyrproduktion, og gav stødet til opløsningen af det alsidigt drevne husmandsbrug med flerstrengt husdyrproduktion.<sup>102</sup>

En sådan 'forfølgelse' af småproducenterne foregik overalt i landet i disse år.<sup>103</sup>

Denne udvikling stod i kontrast til tidligere tiders husmandsvenlige politik. I 1945 havde De samvirkende danske Husmandsforeninger således vedtaget et nyt program, hvor man tilstræbte »at oprette et stort antal selvstændige landbrugshjem«.<sup>104</sup> Helt konkret skulle dette effektueres via den omdiskuterede § 8 om jordlovsudvalgets forkøbsret til alle ejendomme med mindst 40.000 kroners grundværdi, som de radikale ønskede indført.<sup>105</sup> Programmet blev rent faktisk fulgt op i forbindelse med den nye statshusmandslov i 1948 omend i beskåret udgave.<sup>106</sup> Allerede fra 1949 kom husmændene imidlertid i

modvind – nu blev der indført dispensationer for, at man i visse tilfælde kunne eje to ejendomme.<sup>107</sup>

Husmændene var på retræte, hvilket tydeligt spores i den offentlige debat.<sup>108</sup> Husmand Carl Petersen, socialdemokratisk landbrugsminister i 1950, propaganderede i 1947 i skriftet *Hvad med udstykningen?* for flere udstykninger.<sup>109</sup> Og i 1953 var det landøkonomen R. Kampp, der genintroducerede sin plan om en halvering af alle landbrug over 15 ha, der på sigt skulle resultere i oprettelsen af 150.000 nye brug af størrelsen 7-8 ha.<sup>110</sup> Imidlertid havde nævnte Carl Petersen ændret opfattelse i begyndelsen af 50'erne i form af en erkendelse af, at fremtidens husmandsbrug måtte være på mindst 20 ha middelgod jord for at være konkurrencedygtigt – et synspunkt, der medførte, at Hedtoft i 1953 vragede ham til landbrugsministerposten.<sup>111</sup>

I midten af 1960'erne måtte husmændene imidlertid – ofte overrumplet, chokeret – erkende nederlaget. De var simpelthen 'løbet tør' for argumenter.<sup>112</sup> Bortset fra de ydre omstændigheder skyldtes husmændenes nederlag nemlig i høj grad også, at de ikke havde været i stand til verbalt at formidle *deres* vision af verden ud til offentligheden og hermed tage aktivt del i en symbolsk kamp. De var så at sige lammet af den *afasi*, som – med Bourdieus ord – karakteriserer de, som er »denied access to the instruments of the struggle for the definition of reality«.<sup>113</sup> På

lignende vis skriver Palle O. Christiansen i et stemningsbillede af danske landbrugere omkring 1980, at man mange steder sidder »som tilskuere og ser på, at gravkoen langsomt nærmer sig. Det har ikke været muligt at passe de gamle lokale artikulationsformer ind i de ændrede vilkår, som de nye anonyme planlægningsbeslutninger er struktureret i«. <sup>114</sup>

Netop i 1980 svarede en husmand, der sammen med sin kone levede et nøjsomt liv på 12 td. land, på et spør-

geskema. Under en rubrik, hvor der spurgtes, om der var noget, man særligt savnede, skrev manden følgende, der ganske præcist rummer den tanke om 'det rigtige liv', som mange husmænd følte, men som de som sagt havde så svært ved at forsvare med ord overfor eksperterne:

»Vi savner den gamle Kultur, hvor der var noget, der hed Ære og Skam, der var med at holde den menneskelige Kvalitet oppe, den moderne Teknik vil også i det lange Løb nedbryde Mennesket sundhedsmæssigt«. <sup>115</sup>

## NOTER

1. Gunnar Solvang: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Gunnar Solvang og Landbohistorisk Selskab, Odense 1984; Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Fra Als og Sundeved, bd. 77. Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Als og Sundeved, Viborg 1999.
2. Gunnar Solvang: *Vadehavsbønder på Rømø*. Bygd, Esbjerg 1986, s. 8.
3. Solvang 1999, s. 328.
4. Se også Solvang 1986, s. 10.
5. Solvang 1984, s. 46.
6. Se også Johannes Møllgaard: *Landbrugets livsformer*. Statens Byggeforskningsinstitut, Kbh. 1984, s. 80.
7. Citeret fra Solvang 1984, s. 126.
8. Solvang 1984, s. 76ff. Modsætningsforholdet mellem gårdmænd og husmænd syntes dog at have været endnu voldsommere i Båring-Asperup på Nordvestfyn. Det, der her blev opfattet som 'fællesskab' før 1970 fandtes i foreningslivet, som var »socialt opdelt, blandt andet med et skarpt skel mellem husmændenes foreninger og gårdmændenes foreninger« (Elberg 2000, s. 94). En husmand fra Østjylland erindrer med bitterhed: »Når man nu mange år efter tænker lidt tilbage (...), kan det nok give anledning til nogen forundring over, at sådant kunne praktiseres [gårdmændenes ringeagt overfor husmænd og landarbejdere]. Kun få år efter at danske bønder led under hoveriplagen, sad danske bønder rundt på gårdene med så ringe en social forståelse og en så selvglad tankegang, at de ikke forstod, at dette netop lagde kimen til den socialisme, som de omtalte bønder senere gjorde alt for at bekæmpe« (Haukjær Andersen 1995, s. 79). An-



- dre steder var der nærmest ikke tale om et modsætningsforhold som på Rømø, hvor »en lang række forbindelser gik (...) på tværs af sociale/økonomiske gruppeskel« (Solvang 1986, s. 133-134).
9. Solvang 1984, s. 130ff. Et lignende udvekslingsforhold findes i samme periode blandt vadehavsbønderne på Rømø, hvor det enkelte hushold med baggrund i landbruget var »involveret i forskelligt samarbejde, sociale aktiviteter og fællesskab« (Solvang 1986, s. 133).
  10. Solvang 1984, s. 134. Se også Nielsen 1990, s. 49.
  11. Solvang 1984, s. 212. Vidnesbyrd herom finder vi også hos Solvang 1986, s. 133ff., samt i Karen Nielsen: *Statshusmandsliv på Langeland – fortalt af dem selv*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1990, s. 25ff.
  12. Solvang 1984, s. 134. Det var også sammenholdet omkring tærskningen, der havde størst betydning i husmandskolonien »Tryggelev Præstegårdsjord«, oprettet 1922 på Langeland: »Vi havde jo købt et tærskeværk i samling, vi var jo 26 nye brug og fire tillægsjord (...) Vi var jo næsten som én stor familie, for vi var faktisk jævnaldrende allesammen. Da vi fik et tærskeværk, så hjalp vi hverandre med at bære korn og sætte halm og alt det der. Og vi lavede mad til dem, de spiste allesammen hos os. Men det var såmænd en sjov dag, selvom der var noget at tage sig til. Der var liv over feltet« (Nielsen 1990, s. 27-28).
  13. Solvang 1984, s. 135ff.
  14. Møllgaard 1984, s. 81.
  15. Solvang 1984, s. 138. Dette kan minde om organisationen blandt vadehavsbønderne på Rømø, der »via landbrugsdriften, evt. maskinfællesskab, organisationer og andre former for social kontakt var (...) knyttet sammen i et tætvet socialt netværksmønster, hvilket netop er karakteristisk for sådanne lokalt afgrænsede samfund« (Solvang 1986, s. 133).
  16. Solvang 1984, s. 139-141.
  17. Solvang 1999, s. 72 og 1984, s. 165. Andre vidnesbyrd, der er med til at afromantisere perioden, er udtalelserne fra husmandskonerne, der gennem perioden førte en slidsom tilværelse: »Mændene regner det ikke! [det daglige arbejdsliv] (...) alle husmandskonerne her på egnen bliver slidt op længe før tiden (...) De tager del i markarbejdet på lige fod med manden, og ved siden af har de den almindelige husholdning at passe. Den regner mændene ikke for noget« (Solvang 1984, s. 118).
  18. Således udtaler en husmand, måske noget efterrationaliserende: »Når man af økonomiske grunde er tvunget til at arbejde sammen, så gør man det; de økonomiske forhold gør et samarbejde nødvendigt de første mange år – folk må bøje sig mod hinanden. Når folk bliver økonomisk uafhængig, så vil de hellere selv« (Solvang 1984, s. 144).
  19. Citeret fra Haukjær Andersen: *Det gode slid. Landmandsliv i det 20. århundrede*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1995, s. 71.
  20. Haukjær Andersen 1995, s. 71. Se også Marianne Zenius: *Landbokvinden i det 20. århundrede*. G. E. C. Gad, Kbh. 1990, s. 230.
  21. Haukjær Andersen 1995, s. 72.
  22. Zenius 1990, s. 183ff.
  23. Således berettes der fra et husmandssted på 10 tdr. land i Nordjylland: »På grund af landbrugskrisen og ejendommens størrelse var økonomien meget anstrengt. Far var nødt til at tage arbejde udenfor landbruget, det var mest akkordarbejde ved oprensning af offentlige vandløb og tørvæltning« (Haukjær Andersen 1995, s. 74).

24. I forhold til andre lande var det danske landbrug i 20'erne og 30'erne ganske godt mekaniseret, som det fremgår af Anton Christensens udtalelse: »Skønt det lyder mærkeligt, er det de smaa og mellemstore Landbrug, som er Skyld i, at Danmark har en saa betydelig Maskinanvendelse i Forhold til Landbrugsarealet« (Christensen i Haukjær Andersen 1995, s. 52).
25. Anton Christensen i Jens Skrivers: »Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945«, *Bol og By*, nr. 1, 1985, s. 114.
26. Skrivers 1985, s. 114 og s. 121.
27. Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. II: 1914-1970. Akademisk Forlag, Kbh. 1974, s. 121.
28. Citeret fra Skrivers 1985, s. 879.
29. Petersen-Dalum: »Hvad mekaniseringen fører med sig«, *Tidsskrift for Landøkonomi*, årg. 1950, s. 486.
30. Haukjær Andersen 1995, s. 116ff.
31. Olaf Nielsen i Andelsbladet 1947, s. 1055.
32. Citeret fra Solvang 1984, s. 176.
33. Solvang 1984, s. 178.
34. Solvang 1999, s. 66.
35. Solvang 1999, s. 73.
36. Citeret fra Solvang 1984, s. 176.
37. Haukjær Andersen 1995, s. 115.
38. Om fællesmekaniseringen, se f.eks. Andelsbladet 1961, s. 886, 953 og 1261; 1962, s. 702; 1963, s. 821; 1964, s. 1094. Om debatten om andelsmaskinstationer eller fællesmekanisering, se især 1947, s. 841 og 1055; 1965, s. 356, 456, 550, 552, 668 og 781. Om bekymringen for 'overmekanisering', se f.eks. 1962, s. 1094 og 1106.
39. Om »nabosamvirke«, se Andelsbladet 1962, s. 1093 og 1098. Om »jorden som fælleseje«, se 1961, s. 1261.
40. Haukjær Andersen 1995, s. 119.
41. Se også Haukjær Andersen 1995, s. 112.
42. Citeret fra Haukjær Andersen 1995, s. 116.
43. Solvang 1984, s. 179.
44. H. Solli: »Bygdesamfunnet – udvikling eller avvikling?«, *Norsk tidsskrift for jordskifte og landmåling* 27, 1964, s. 147.
45. Solvang kommenterer i den forbindelse: »Denne kontrast mellem generationerne forstærkedes dels i takt med påvirkninger fra den almene samfundsudvikling, dels med den tiltagende mekanisering, som forløb parallelt med generationsskiftet« (1984, s. 179-180).
46. Solvang 1984, s. 176.
47. Solvang 1984, s. 181. Se også Solvang 1984, s. 211ff.
48. Solvang 1984, s. 213.
49. Solvang 1986, s. 29.
50. Solvang 1984, s. 216.
51. Andelsbladet 1948, s. 435.
52. Andelsbladet 1948, s. 1135.
53. Chr. M. Pedersen i Andelsbladet 1946, s. 421.
54. Interview med Troels Grønnebæk 19-09-2000.

55. Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab 1988, s. 269.
56. Bøgh, Jørgen: »Synspunkter vedrørende uddannelse og fremtidsmuligheder for de unge ved landbruget«, *Tidsskrift for Landøkonomi*, årgang 1962, s. 381.
57. Se også Helmer Pedersen 1988, s. 291.
58. Zenius 1990, s. 190.
59. Zenius 1990, s. 204.
60. Torben A. Vestergaard: »Fiskerne og nationen. En erhvervsgruppes identitet.« I: red. Hans Fink og Hans Hauge *Identiteter i forandring*, 1991. s. 126. Således udtalte Johannes Steenstrup i 1907 i en artikel i *Historisk Tidsskrift*, »Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie«, at det var »berettiget at kalde Fiskerbefolkningen en Stand indenfor Samfundet«, idet den havde »det ejendommelige Levesæt, som giver denne Befolkning dens særlige Præg og danner dens aandelige Karakter, giver den egne Traditioner og Anskuelser og kort sagt præger den som en egen Stand« (i Vestergaard 1991, s. 122). Frem til slutningen af 1800-tallet var der ikke tale om et egentligt fiskerierhverv, dvs. et erhverv bestående af specialiserede fiskere. Der fandtes kun lejlighedsfiskere, dvs. folk – ofte mindre landbrugere – der benyttede fiskeriet som bierhverv (jf. Vestergaard 1991, s. 123-124). Palle Ove Christiansen har i den forbindelse peget på den meget regionalt baserede økonomi i det gamle bondesamfund op til sidste halvdel af det 19. århundrede. Bortset fra godserne var der i høj grad tale om en selvforsyningsøkonomi blandt grupper af bønder, som bestod af slettebønder, skovbønder, hedeboender, marskbønder og fiskerbønder, der havde tilpasset sig lokale, fysiske forhold, og som indgik i et systematisk vareudvekslingsforhold (Christiansen 1982, s. 28-31).
61. Severin Hansen: *Fra træskoer til rigsdagen. En fiskers erindringer*. H.P. Hansens bogtrykkeri, Kbh. 1952, s. 109.
62. Hansen 1952, s. 248 og s. 249.
63. Torben A. Vestergaard: »Are artisanal fisheries backward? Artisanal fisheries in modern society, the example of Denmark«. I: red. J-R. Durand, J. Lemoalle et J. Weber *La Recherche Face à la Pêche Artisanale*, bd. II, s., 1991a, s. 784
64. Vestergaard 1991a, s. 784.
65. Vestergaard 1991a, s. 784.
66. Vestergaard 1991a, s. 784.
67. Vestergaard 1991, s. 138.
68. Dette er i overensstemmelse med Torben A. Vestergaards definition af 'stand' og 'erhverv', se Vestergaard 1991, s. 121.
69. Torben A. Vestergaard: »Det kgl. danske Fiskerierhverv. En historisk og strukturel forklaring af fiskernes plads i samfundet«. Menneskelivets mangfoldighed, arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård, årsskrift 2000, s. 410. Solvang 1984, f.eks. s. 78ff.
70. Vestergaard 1991, s. 131ff.
71. Vestergaard 2000, s. 409.
72. Vestergaard 1991, s. 140.
73. Ordet 'bonde' hidrører ifølge etymologisk ordbog fra oldnordisk *bóndi*, der betyder 'bofast mand; husbond; ægtemand'. Skrubbeltang definerer en bonde som »en, der bor« og tilføjer: »Men helt bofast har danske Bondeslægter ikke altid været, siden det især er dem, der har bragt Bevægelse i Samfundet og fremmet dets Vækst« (Skrubbeltang 1938, s. 242). Se også Christiansen 1982, s. 27.

74. I et leksikalt værk fra 1939 finder man i øvrigt den interessante oplysning, at »livsform« er et begreb, der benyttes indenfor botanikken som »*Indbegrebet af alle en Planter Tilpasninger til de Kaar, hvorunder den lever*« (Den lille Salomonsen, bd. VII 1939, s. 604).
75. Christiansen 1980, 1982; Møllgaard 1984; Højrup 1989.
76. Christiansen 1980, s. 32.
77. Højrup 1989.
78. Thomas Højrup: »The Concept of Life-Mode. A Form-Specifying Mode of Analysis Applied to Contemporary Western Europe«, *Ethnologia Scandinavica*, 1983, s. 17.
79. »[Sociology] treats as identical all the biological individuals who, being the product of the same objective conditions, are the supports of the same habitus: social class, understood as a system of objective determinations, must be brought into relation not with the individual or with the »class« as **population** (...) but with the class habitus, the system of dispositions (partially) common to all products of the same structures« (Bourdieu 1977, s. 85). Se også f.eks. Bourdieu Bourdieu, Pierre: »The social space and the genesis of groups«, *Social Science Information* 24, nr. 2, 1985, s. 198 og s. 217.
80. Christiansen 1982, s. 70-85.
81. Christiansen 1982, s. 70.
82. Christiansen 1982, s. 50.
83. Se Gunnar Viby Mogensen: *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*. Socialforskningsinstituttet, publikation nr. 46. I kommission hos Teknisk Forlag, Kbh. 1970, s. 15; samt Gunnar Viby Mogensen: »Afvandringen fra landbruget«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 109, 5-6. hefte, 1971, s. 274.
84. Mogensen 1970, s. 14-15.
85. Christiansen 1982, s. 64. Om bondebrugets fællestræk verden over skriver Christiansen endvidere: »*Bondebruget er rede til at yde meget store ofre i en forøget produktion, blot der er mulighed for et nødvendigt medspil fra omgivelsernes side, fx i form af afsætningsvilkår, lånemuligheder mv., som kan resultere i en (lille) ekstra indtjening*« (Christiansen 1982, s. 46). Andre velkendte strategier er knokle og/eller spare sig ud af en krise og herved være i stand til at videreføre sin landmandstilværelse (se f.eks. Christiansen 1982, s. 82-83).
86. Peter Jørgensen refereret i Andelsbladet 1960, s. 289.
87. Peter Jørgensen i Andelsbladet 1960, s. 289-290.
88. Andelsbladet 1960, s. 263 og 264.
89. Dons Christensen i Andelsbladet 1960, s. 68.
90. Andelsbladet 1965, s. 113. Se også 1963, s. 551; 1965, s. 1101-2.
91. P. Hartvig Larsen i Andelsbladet 1963, s. 343.
92. E. Vestbo i Andelsbladet 1962, s. 1042.
93. Christiansen 1982, s. 38.
94. Christiansen 1982, s. 37.
95. Pierre Bourdieu: *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge 1990, s. 55. Bourdieus idé om ordene – og her forstås de legitime ord, den herskende diskurs – som »the instruments of the struggle for the definition of reality« tager sit udgangspunkt i Marx, som i *Den tyske ideologi* fastslår, at »language is real, practical consciousness« (Marx i Bourdieu 1977, s. 170). Dette betyder, at i classesamfund finder alting sted »as if the struggle for the power to impose the legitimate mode of thought and expression (...) tended to conceal (...) the contribution it makes to

- the delimitation of the universe of discourse, that is to say, the universe of the thinkable, and hence to the delimitation of the universe of the unthinkable»* (1977, s. 170). Se f.eks. også Bourdieu: *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Routledge, London 1989, s. 481; samt Bourdieu 1990, s. 134.
96. Jf. Solvang 1984, s. 256.
  97. Jf. Lov af 16.6 1962 samt Det økonomiske Råds Formandskab (1964, s. 20). Oplysningerne er fundet i Solvang 1986, s. 59.
  98. Solvang 1999, s. 91.
  99. »*Kravene til en højere effektivitet i landbrugsproduktionen blev bl.a. imødekommet gennem en liberalisering af strukturlovgivningen i sidste halvdel af 1960'erne. Herved blev der mulighed for oprettelse af større brug gennem sammenlægning af ejendomme. Den gennemførte liberalisering af landbrugslovgivningen må anses for at have været tilstrækkelig til at sikre strukturtilpasningen for så vidt angår arealstørrelsen i de pågældende år»* (Udvalget for den fremtidige landbrugspolitik 1977, s. 48).
  100. Udvalget for den fremtidige landbrugspolitik 1977, s. 62.
  101. Solvang 1984, s. 184.
  102. Solvang 1984, s. 185.
  103. En lignende udvikling finder vi i landsbyen Toksværd øst for Næstved. Om en husmandsfamilie berettes det således: »*Da kravet om køleanlæg til mælken kom i 1972, besluttede man helt at afskaffe kobesætningen og få flere svin og søer ind i stedet for. Men på det tidspunkt havde familien nærmest stiltiende affundet sig med, at »udviklingen« var imod de små brug, og da manden i overgangsperioden [en periode hvor mand og kone tog udearbejde for at bedre brugets økonomi] tog job som vejmand i Fensmark, gav dette stillingsskift faktisk stødet til, at man helt gjorde op med visionen om bruget som en selv bærende drift»* (Christiansen 1980, s. 68).
  104. Skrubbeltrang i Solvang 1984, s. 159.
  105. Helmer Pedersen 1988, s. 180.
  106. Helmer Pedersen 1988, s. 180.
  107. Der er tale om lov af 31/3 1949. Se Helmer Pedersen 1988, s. 180.
  108. Helmer Pedersen 1988, s. 180-181.
  109. Carl Petersen: *Hvad med udstykningen?* Kbh. 1947. Se også Solvang 1984, s. 160.
  110. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Velfærdsstaten 1940-1978*. Dansk socialhistorie 7. Gyldendal, Viborg 1984, s. 179.
  111. Hansen og Henriksen 1984, s. 179.
  112. Palle Ove Christiansen skriver herom: »*De fhv. smålandbrugere fik (...) som lønarbejdere forøget deres indtægt enormt, men de fleste ville trods alt have foretrukket at fortsætte i deres gamle erhverv. Selv om der i 60'erne forsvandt 15 mindre landbrug per dag, hævdede mange nationaløkonomer dog, at det ikke gik hurtigt nok. Folk på landet mente ud fra deres synspunkt, at det gik for hurtigt. Det er det, som nogle kalder »strukturtilpasning«; andre kalder det »udviklingen«.* Der lå ofte et menneskeligt drama bag hvert eneste af disse tilfælde. Men husmænd hører ikke til de skrivende folk, og de, som skrev, interesserede sig ikke for husmænd og knapt nok for landet« (Christiansen 1982, s. 38).
  113. Bourdieu 1977, s. 170.
  114. Christiansen 1982, s. 167.
  115. Citeret fra Christiansen 1982, s. 181.

# LITTERATUR

*Andelsbladet*, årgangene 1947-48 samt 1961-65.

Bourdieu, Pierre: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge 1977.

Bourdieu, Pierre: »The social space and the genesis of groups«, *Social Science Information* 24, nr. 2, 1985, s. 195-220.

Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Routledge, London 1989 [1979].

Bourdieu, Pierre: *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge 1990.

Bøgh, Jørgen: »Synspunkter vedrørende uddannelse og fremtidsmuligheder for de unge ved landbruget«, *Tidsskrift for Landøkonomi*, årgang 1962, s. 377-389.

Christiansen, Palle Ove: *Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen 1980.

Christiansen, Palle Ove: *En livsform på tvangsauktion?* Gyldendal, Odense 1982.

Den Lille Salmonsens, bd. VII, 1939.

Elberg, Karen Katharine: *Forestillingernes landsby. En kulturanalyse af stedets betydning for danskere i 1990'erne*. Upubliceret ph.d. afhandling, Institut for Litteratur, Kultur og Medier, SDU-Odense, 2000.

Hansen, Severin: *Fra træskoene til rigsdagen. En fiskers erindringer*. H.P. Hansens Bogtrykkeri, Kbh. 1952.

Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen: *Velfærdsstaten 1940-1978*. Dansk socialhistorie 7. Gyldendal, Viborg 1984.

Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. II: 1914-1970. Akademisk Forlag, Kbh. 1974.

Haukjær Andersen, Anne: *Det gode slid. Landmandsliv i det 20. århundrede*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1995.

Helmer Pedersen, Erik: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab 1988.

Højrup, Thomas: »The Concept of Life-Mode. A Form-Specifying Mode of Analysis Applied to Contemporary Western Europe«, *Ethnologia Scandinavica*, 1983, s. 15-50.

Højrup, Thomas: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Statens Byggeforsknings Institut, Hørsholm 1989.

Mogensen, Gunnar Viby: *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*. Socialforskningsinstituttet, publikation nr. 46. I kommission hos Teknisk Forlag, Kbh. 1970.

Mogensen, Gunnar Viby: »Afvandringen fra landbruget«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 109, 5.-6. hefte, 1971, s. 266-280.

Møllgaard, Johannes: *Landdistrikterne og planlægning*. Byplanlægning 24. Statens Byggeforskningsinstitut, Kbh. 1974.

Møllgaard, Johannes: *Landbrugets livsformer*. Statens Byggeforskningsinstitut, Kbh. 1984.

Nielsen, Karen: *Statshusmandsliv på Langeland – fortalt af dem selv*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1990.

Petersen, Carl: *Hvad med udstykningen?* Kbh. 1947.

Petersen-Dalum: »Hvad mekaniseringen fører med sig«, *Tidsskrift for Landøkonomi*, årg. 1950, s. 485-486.

Skriver, Jens: »Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945«, *Bol og By*, nr. 1, 1985, s. 87-146.

- Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske Bonde 1788-1938*. Landbrugsudstillingen, Kbh. 1938.
- Solli, H.: »Bygdesamfunnet – utvikling eller avvikling?«, *Norsk tidsskrift for jordskifte og landmåling* 27, 1964, s. 143-153.
- Solvang, Gunnar: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Gunnar Solvang og Landbohistorisk Selskab, Odense 1984.
- Solvang, Gunnar: »Husmandsbevægelsen i Danmark 1880-1920. En gennemgang af husmandsbevægelsens forudsætninger, politiske mål og midler samt bevægelsens omfang, resultater og betydning«, *Bol og by*, nr. 1, 1985, s. 59-85.
- Solvang, Gunnar: *Forandringsprocesser og social konflikt i et sønderjysk husmandssamfund*. Notat 7/86, Sydjysk Universitetscenter, Kooperativ forskning, Esbjerg 1986.
- Solvang, Gunnar: *Vadehavsbønder på Rømø*. Bygd, Esbjerg 1986.
- Solvang, Gunnar: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Fra Als og Sundeved, bd. 77. Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Als og Sundeved, Viborg 1999.
- Udvalget for den fremtidige landbrugspolitik: *En fremtidig landbrugspolitik*. Betænkning nr. 795. Statens Trykningskontor, Kbh. 1977.
- Vestergaard, Torben Anders: »Fiskerne og nationen. En erhvervsgruppes identitet.« I: red. Hans Fink og Hans Hauge *Identiteter i forandring*, s. 120-143. Aarhus Universitetsforlag, Viborg 1991.
- Vestergaard, Torben Anders: »Are artisanal fisheries backward? Artisanal fisheries in modern society, the example of Denmark«. I: red. J-R. Durand, J. Lemoalle et J. Weber *La Recherche Face à la Pêche Artisanale*, bd. II, s. 781-788. Orstom, Paris 1991.
- Vestergaard, Torben Anders: »Det kgl. danske Fiskerierhverv. En historisk og strukturel forklaring af fiskernes plads i samfundet«. Menneskelivets mangfoldighed, arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård, årsskrift 2000, s. 407-412.
- Zenius, Marianne: *Landbokvinden i det 20. århundrede*. G. E. C. Gad, Kbh. 1990.

## ØVRIGE KILDER

19-09-2000/1 Interview med tidl. forpagter og maskinstationsindehaver Troels Grønnebæk (f. 1919), Hellested, Hellested sogn, Stevns kommune.